

*Јелена Миљковић-Матић**
Институт за политичке студије, Београд

УЛОГА КНЕЖИНЕ У НАСТАНКУ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА**

Сажетак

Установа кнеза и кнежине је првобитно била део турске државне организације, да би касније, у 18. веку, полако постала народна установа која је помогла у настанку нововековне српске државе. У овом раду се заступа теза да је, поред те своје формалне улоге, управо кнежина омогућила и уобличавање националног идентитета, омогућивши међусобно усклађивање и препознавање иначе разнородног становништва које се са свих страна скупљало у опустелу земљу и доносило своје варијанте патријархалне демократије нуђењем модела према коме би се уобличила идеја нације.

Кључне речи: кнежина, народ, национални идентитет.

На јужнословенским територијама у оквиру турског царства оформљене су, са почетком турске владавине, нове друштвене организације и установе. Од средине 15. века појављују се у историјским изворима кнезови, које турска власт поставља као врховне влашке старешине,¹⁾ а у вези са насељавањем Влаха по опу-

* Научни сарадник

** Овај рад је настао као резултат рада на пројекту бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Ема Миљковић-Бојанић сматра да су установу кнеза и кнежинску самоуправу наследили Турци из средњовековне српске државе („Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века», *Зборник Матице српске за историју*, 1998, бр. 57, 88).

стелим селима у српској деспотовини.²⁾ Делатност тих кнезова је обухватала поглавито бригу о насељености земље и организовање убирања пореза, а заузврат су и они и њихови помоћници имали неке економске повластице. Касније установа кнеза губи значај, са укидањем влашког статуса 1530. године. „После Велике сеобе Срба 1690. године Србија је опустела, остала је можда десетина становништва. Уз пристанак Турака, да би се очувао живот на земљи, обновљене су установе патријархалног уређења, што подразумева и кнезове“, пише Радован Самарцић, да би се отада, кроз 18. век, поново усталила установа кнеза.³⁾ Крајем 18. века кнезови су све мање били турски службеници, изгубивши повластице за које су имали захвалити својој служби, а све више су схватани и доживљавани као народни представници пред страном влашћу, који су бирани на скупштинама сеоских кнезова и кметова, као што сведочи прота Матија Ненадовић у својим сећањима.⁴⁾ Тада је дошло и до територијализације кнежина, што значи да су њихове границе постале трајне. Установа кнежине је, по мишљењу Радована Самарцића, „постала једно од најизразитијих обележја српске историје у границама Турског Царства“. Она је развила посебан облик самоуправног друштва и патријархалне демократије.⁵⁾

Тако, видимо установу кнеза присутну кроз векове на територији касније Србије, као и њено прилагођавање током еволуције укупних друштвених и политичких односа. Сасвим је извесно да се у читавом том периоду - од неколико стотина година током којих кнез постоји на овај или онај начин - народ сродио са кнежинском организацијом до те мере да је она, коначно, постала природан оквир за појимање друштва, баш као што је то у динарским областима било племе. За очекивати је, зато, да је кнежина одиграла значајну улогу у етничком уобличавању Срба, јер је реч о установи која је, будући одговарајућег квантитативног нивоа, могла да послужи формирању тог групног идентитета.

Кнежину и племе је упоредио још Бранислав Ђурђевић, као паралелне продукте влашког насељавања на различито приступач-

2) Бранислав Ђурђевић, „Територијализација катунске организације до краја XV века (катун – кнежина - племе)“, *Симпозијум о средњовековном катуну*, Сарајево, 1963, 149-150.

3) Р. Самарцић, *Сеобе у српској историји*, Београд, 1991, 100

4) Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Матица српска и Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд, 69, 82-83.

5) Радован Самарцић, „Срби и режим Турског царства“, *Историја српског народа III*, Београд, 1993, 70.

ним теренима; а на том трагу је њихове организационе суштине паралелно поставио Мирослав Свирчевић у свом раду о кнежини у 18. веку, сумирајући неколика различита мишљења о њиховој сродности односно различитости. Закључио је из свега да су обе „територијалне заједнице засноване на народној самоуправи. Племена је, међутим, крвнородничка заједница са наглашеним војничким карактером, што не важи за кнежину“.⁶⁾ То јест, основна разлика се своди на присуство код племена односно одсуство код кнежине родовског кохезионог принципа, поред оног територијалног који је присутан у обликовању обе друштвене групе.⁷⁾ То можемо узети као модел мишљења у складу с којим се могао уобличити однос људи према највећој групи која се појима као целина – према етносу односно нацији, који су као идеје нешто касније, током 19-ог века и у 20-ом, добиле на значају. Овде обе ове речи, и етнос и нацију, узимамо у њиховом колоквијалном значењу: етнос као појам који има родовски (племенски) призив, док је нација носилац политичког значења. У речи народ, која у српском језику свакако замењује оба израза, и етнос и нацију, налазимо недвосмислено родовско значење: на-род, одакле произлази да у српском мишљењу и појам нације нагиње ка појимању заједнице кроз племенске везе више него кроз модерну визуру политичких вредности.

Овде је прилика да одредимо идеју сродства о коме је реч у великим друштвеним групама где биолошког сродства тешко да може бити. Ради се ту, наравно, о врсти духовног сродства, али не личног какво је кумство или побратимство. Ради се о симболичком заједништву, како је то утврдио Душан Бандић, успостављеном на основи заједничких особина које уједињују људе у етничке заједнице – порекло, интереси и „дух“ (језик, култура, менталитет), као и само име – или на основи само неке од њих.⁸⁾ Ово заједништво функционише истовремено и у правцу унутрашње кохезије групе и у правцу њене спољашње дистинкције од других група, чиме омогућава развитак и одржавање колективног идентитета код сваког припадника народа.⁹⁾

6) Мирослав Свирчевић, „Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739-1788. Делокруг и идентитет локалне самоуправе у Србији од Београдског мира (1739) до аустријско-турског рата (1788) и Кочине крајине“, *Balkanica*, 2002, 32-33, 192.

7) Исто, 190.

8) Душан Бандић, „Етнос“, *Царство земаљско и царство небеско*, 3. изд., Библиотека XX век, Београд, 2008, 46-50.

9) Исто, 51-54.

Поводом кнежине и племена Свирчевић исказује мишљење да они „представљају институционализоване облике колективног живота српског народа који су настали и развијали се у веома различитим политичким, економским и географским приликама“.¹⁰⁾ Племена су, наиме, формирана у условима сиромашне привреде и релативне слободе од турског мешања, тј. веће самоуправе, што све доводи до чвршће друштвене кохезије него услови у којима се формира кнежина, зависна од турске државне организације и актуелна на превасходно пољопривредном подручју. Овде, како рекосмо већ, заступамо тезу да су ова два модела мишљења, племенски и кнежински, могла дати сасвим довољан импулс српском формирању народног јединства. Појимање нације које се везује за романтичарски покрет што је зрачио са Запада представљало би онда тек политуру коју су српском идентитету дали интелектуалци.

Српски национални идентитет се формирао у устанцима, у оружаним борбама, у ратним условима, који су много више налик на одлике живота које су изнедриле племенску организацију са њеним родовским начелом. Такође, насељавање Србије најмасовније из динарских крајева, Црне Горе и Херцеговине, које традиционално представљају племенске области, могло је у кнежину да донесе само онаква друштвена схватања каква су владала тамо. Досељеници у Шумадију су, према мишљењу Радована Самарцића, својим друштвеним ставовима допринели успостављању локалне самоуправе као основног обележја нове Србије у настајању.¹¹⁾ Мирослав Свирчевић пише у сличном духу: „Само такво људство, осетљиво на свој положај, ненавикнуто на систематску државну управу, прилично недисциплиновано, са суровим сточарским наравима, с оном авантуристичком цртом која је иначе својствена номадима, с много вреле хајдучке крви у жилама, с посебном склоношћу за употребу оружја, могло је подарити Карђорђу и Милошу устаничку војску која им је била потребна за ослобађање Србије“.¹²⁾ Тако излази да су кнежине од краја 18. века настале као деминутивни израз племенског менталитета прилагођеног новим географским,

10) Мирослав Свирчевић, нав. рад, 191.

11) Р. Самарцић, *Сеобе у српској историји*, Београд, 1991, 101.

12) Мирослав Свирчевић, „Миграције у Србији XVIII века и установе патријархалног друштва, *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. LII, Београд, 2004, 315-316.

економским и политичким приликама. Или, можемо рећи и да је установа кнежине, увржена у мишљење староседелаца на територијама на којима су се насељавали из племенских крајева, модификовала племенско појимање друштва које су донели досељеници и прилагодила га животу у новом поднебљу.

У сличном смислу се о кнежини изјашњава Ружица Гузина, која је проблему односа између кнежине и модерне српске државе посветила читаву књигу: „Изгледало ми је да су баш ове самоуправе могле обезбедити српском народу извесну самосталност у оквиру једне државе верски и национално толико туђе, те према томе и неки посебан и друштвено-економски и политички развитак“.¹³⁾ Она не разрађује своју мисао у том правцу у коме ми овде желимо да нагласимо однос између кнежине и нације, него предмет разматра са социолошке стране, као историјски развитак установа. Управо у том оквиру који је она поставила може се сагледати и историја идентитета, те кнежина од 18. века надаље као идејни модел према коме се формирао модерни српски етнос.

Пише још Мирослав Свирчевић да „своја демократска правила из унутрашњег уређења задруга Срби су пренели на кнежине и села и тако ударили темеље новој Србији која ће свој препород постићи у 19. веку“.¹⁴⁾ Ипак смо склонили мишљењу да су демократска правила стигла из племенских области, одакле је земља поглавито и насељавана након масовних сеоба Срба преко Саве и Дунава, 1690. и 1739. године. Духовно повезивање тог новодолазећег народа, навиклог на појимање заједнице у размерама племена, и међу собом и са затеченим становништвом, могло се сасвим одговарајуће остварити у оквирима кнежинске концепције друштва и територије. Кнежина је већ знатно апстрактнији ниво организације него што је то село као први следећи нижи ступањ. Јер у селу се људи знају, док је становништво кнежине довољно бројно и раштркано да се могу никада не остварити лични међусобни контакти, а опет се људи сматрати као припадници исте групе - што су истовремено и одлике народа. Није, наравно, неумесно споменути кућну задругу као једног од носилаца концепата патријархалне демократије, али су мали изгледи да су задруге пресудно утицале

13) Др Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, Култура, 1955, VIII.

14) Свирчевић, нав. дело, 317.

на функционисање кнежине, пошто је неизвесно да су уопште опстале као распрострањена појава у тим пустошним временима код оно мало сиромашних староседелаца који нису побегли на север и запад пред Турцима.¹⁵⁾

Кнежинска организација подразумева начела патријархалне демократије каква владају махом на читавој јужнословенској територији, у свим установама које уобличавају друштвени живот. Политичка и духовна доминација мушкараца, те њихов већи друштвени углед, заједно са скупштинским одлучивањем и бирањем главара, правила су која сачињавају образац функционисања политичких установа традицијског друштва. Особеност кнежине међу њима је њено државно порекло и стога већа политичка функција у оквиру глобалног друштва него што то имају установе које су највероватније самоникле и превасходно су имовинско-правног карактера, као што је, на пример, задруга или у племенским крајевима братство. Ружица Гузина примећује да су кнезови из познијег периода, од 18. века, били више народне старешине него турски службеници, будући остали без повластица које су раније добијали од државе за своју службу. Кнежина тако постаје народна политичка установа уместо дотадашње државне: „Чим су остали без берата они су много више били уз народ него уз Турке, невезани материјалним интересима за државу добили су друштвену функцију у својој средини“.¹⁶⁾

Тако је кнез могао носити у исто време неколико нових идеја. Прво, споменуто губљење чврсте везе са турским државним апаратом и прихватање кнежинског кнеза као народног главара омогућило је спуштање државне идеје у народ: некада најнижи државни управник постао је највиши у патријархалној демократији. Друго, он је као део турског управног система имао истакнутију чисто политичку природу своје улоге него сеоски кнез и кмет, који су били елементи недиференциране традицијске културе из које су изникли; тиме је кнежински кнез омогућио појимање политичког сегмента друштвеног живота у оквирима нашег народа, што је доприносило новом разликовању видова социјалне културе и живота, њиховој модерној артикулацији. Треће се односи на углед који

15) Установа кућне задруге је много истраживана у етнологији, социологији и праву балканских земаља, па само основна литература о овој теми броји педесетак наслова.

16) Др Ружица Гузина, нав. дело, 37.

је кнежински кнез уживао у оквирима патријархалне културе, што је карактеристика патријархалног појимања главара, иако је установа кнежине настала одозго, из потребе турске државе; немајући уистину вишу организацију од оне сеоске, народ је кроз кнежинског кнеза понео улогу вишег сталежа, истребљеног у борбама с Турцима и сеобама у Аустрију, тј. сељаштво је добило еманацију свог потенцијалног суверенитета. Све у свему, кнежина је, поред тога што је интегрисала елементе племенских схватања друштва, омогућила настанак нових културних и социјално-политичких погледа који су учествовали у уобличавању нације, на које је онда било сасвим могуће надовезати и оне пристигле из европских националних покрета.

Литература

- Бандић, Душан, *Царство земаљско и царство небеско* („Етнос“), 3. изд., Библиотека XX век, Београд, 2008.
- Гузина, Ружица, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, Култура, 1955.
- Ђурђевић, Бранислав, „Територијализација катунске организације до краја XV века (катун – кнежина - племе)“, *Симпозијум о средњовековном катуну*, Сарајево 1963.
- Миљковић, Ема, „Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века“, *Зборник Матице српске за историју*, 1998, бр. 57.
- Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Матица српска и Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд – година издања?
- Самарџић, Радован, *Сеобе у српској историји*, Београд, 1991.
- Исти, „Срби и режим Турског царства“, *Историја српског народа III*, Београд, 1993.
- Свирчевић, Мирослав, „Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739-1788. Делокруг и идентитет локалне самоуправе у Србији од Београдског мира (1739) до аустријско-турског рата (1788) и Кочине крајине“, *Balkanica*, 2002, 32-33.
- Свирчевић, Мирослав, „Миграције у Србији XVIII века и установе патријархалног друштва, Гласник Етнографског института САНУ, књ. LII, Београд 2004.

Jelena Miljkovic-Matic

THE ROLE OF “KNEZINA”

IN THE EMERGENCE OF NATIONAL IDENTITY

Resume

Knezina (Sr. кнежина) is an institution established by the Turks, possibly with the reference to the similar medieval Serbian institution, primarily to secure the settlement of the country and organize the raising of taxes. Knezina in the first centuries of the Turkish rule differs from the one established at the end of the 18th century. Knezevi (Sr. кнезови) were earlier appointed by the Turkish government, and they had certain benefits due to their service, which, at least to a certain degree, had made them part of the ruling class. The new role of knez (Sr. кнез) in the partitioned knezina become accepted by the people as yet another expression of the patriarchal democracy. Knezina in the 18th and 19th century was to a great extent formed by the people from the tribal regions, which brought to the pretty deserted Serbian country its mentality, and related to it, the comprehension of the social community in the family framework. The understanding of the society which was characteristic for the tribal mindset could offer fellowship to the population of knezina, supported by knez as the representative of the people's self-governance, not as the Turkish servant. It certainly provided the formation of the ethnic identity, which was latter articulated by the ideas of national uprising from the Romantic movement in Europe.

Key words: knezina, nation, national identity.